

ԹԱՓԱՆՑԻԿ ՕՐ

- Քեզ են հարցնում:
- Շնորհակալություն:

Զեռքս գրպանիս մեջ, բարձրահասակ, գեղեցիկ, մաքուր՝ ես վերցնում եմ ընկալուչը և ձգում ֆրանսերեն առողջանությանը. «Ալո՛»: Եվ ինձանից գոհ եմ, որովհետև ահա երեկվա գյուղացի, հիմա լրիվ ազատված հովիվ դառնալու՝ կարկուտից ծեծվելու և հողացավից տրորվելու վտանգից, նստում եմ ապահով մի տեղ, հեռախոս ունենալու չափ կարևոր մարդ եմ, ընկերներս նշանավորներ են և ես էլ, ուրեմն, նշանավոր եմ: «Ալո՛»:

- Դու մի ժամանակ ուզում էիր Անի գնանք:
- Ա՛, շատ բան էի ուզում:
- Ես եմ, դու ես, Մինասն է, քենին, ճարտարապետներից մի երկու հոգի:

Շոգ է, Մասսի ծյուները մարմնում են, խաղողը շրշյունով լցվում է քաղցրությամբ, մի քիչ՝ մի հիսուն գրամ կոնյակ է, քենին նայլոնե թեթև գլխաշոր է կապում, օծանվում է՝ որպեսզի չսևանա, ծխագույն ակնոցը արտասահմանյան ու շատ լավն է, հարկավոր է մի քիչ սուրճ խմել: «Այդ Գարսիա Լորկա ասվածը մեր Իսահակյանի իսպանական տեսակն է»: «Այո, հիանալի պոեզիա ունենք»:

- Բայց ինչո՞ւ ես ծիծաղում:
- Լավ եմ անում:
- Ասա, մենք էլ ծիծաղենք:
- Հապա կասե՞մ:

Սայլվոր չեմ ու եզանս ոտը հեռու ճամփաների վրա չի կոտրվել, բրիգադիրը հետս չի կռվելու, հեռու-հեռավոր ճարտարապետ բառի փոխարեն հարաբերվում եմ իրական ճարտարապետների, նկարիչ Մինասի որոշ գործեր շատ լավն են, մի քանիսը չեմ ընդունում, նկարիչ Մինասի հետ խոսելիս աշխարհն իր քաղաքակրթության լավագույն մասով գալիս հունցվում է մեր լեզվի մեջ: Սեզան կա, Մանե կա, կարծեմ Մոնե էլ կա, պիտի ասեի փոցիս՝ ասում եմ Սեզան, պիտի ասեի դաբաղ՝ ասում եմ «երեկ էդ ի՞նչ չեխեր են եղել քո արվեստանոցում», գալի հարայը և շների ու հովվի տագնապը մութ ուրթերում՝ հեռավոր երազանք է ինձ համար, հողացավով անձրև գուշակելը քնարերգություն է, ինչպես միջնադարյան մորեխի ամպերն այսօրվա գյուղացու համար: Մի հոգատար-հոգատար ձեռք արտի

միջից ինձ վերցրեց, դրեց քաղաքում բազկաթռի մեջ: Եվ ուրախությամբ ինձ վերցրեց, որ այլևս հնձվոր չեմ, երբեմն քննադատում եմ հնձվորներին: Հովիվներին՝ նույնպես: Ղեկավարությանը՝ նույնպես: Նաև՝ Մառ Ցզեդունին: «Այս կամուրջը,- ասել է Մառն և խոսքը ոսկեգրվել է կամուրջին,- կապում է գետի այս ափը գետի մյուս ափին»: Ես՝ հովի տղա հովվացու, ահա քնծաղով եմ հիշում չինական աստծուն: Ես՝ գյուղացու զավակ գյուղացի, ասֆալտը ահա լիովին յուրացրել ու ասում եմ, որ ասֆալտը դարուփոսեր չի ունենալու: Իմն եմ այս «Վոլգա» մեքենան, այս հարյուրամոտոս արագությունը, այս նայլոնե գլխաշորը, ծաղկազարդ թերմոսն ու միջի սուրճը, այս այգիների հողի ալարկոտությունը, քաղաքանման գյուղերն ու նկարեն Արագածը, ճանապարհի հանված աղբյուրը, հնօրյա իջևանատունը, ամպերի պես փռված հոտերն ու ծաղկի բույրով շրջող հովը: Եվ՝ արտերի ծովը և Գյումրի քաղաքը: Եվ՝ սահմանապահների ռոստովցի հրամանատարն ու սահմանի բերան ուղեկցելու նրա զուսպ պատրաստակամությունը: Եվ՝ այն զգացողությունը, թե իմ երկիրն սկսվում է Մասիսներից ու վերջանում Զուկոտկայով: Ես մի տեղ Շիրակն ու Կուբանը խառնում եմ իրար, ինչպես ռուսն է խառնում ղրիմյան ու արարատյան խաղողները:

Եվ ահա այսպես երջանիկ, այսպես հզոր՝ կանգնել եմ իմ նույնքան երջանիկ ու հզոր ընկերների մեջ դիտարանի գլխին, հեռադիտակի ետև, և կանաչ ամայության մեջ օրորվում եմ գլխատված սլացումները: Կինոներում ավելի լավերն եմ տեսել ու ավելի մամբուրանորեն: Եվ Երևանն էլ յոթ Անի արժե, և ես Երևանի բնակիչ եմ:

– Ինչո՞ւ ես լաց լինում:

Մեր սարերում թուրքի ուրթեր կային: Գալիս էին իրենց դեղին հովիտներից, մեր սարերում կարմրում, ճաքճքում, բարձում իրենց քոչը իրենց եզներին ու հո հա հո՝ էլի իրենց դեղին հովիտները:

Հիմա, մեծ հորեղբորս հետ գնացել ենք նրանցից յուղ առնելու, իմ կյանքում առաջին անգամ ուրիշ լեզվի խոսակցություն եմ լսում ու վախենում եմ: Աշխույժ, հայիոյող, թաքուն խփող ու աշկարա ժպտացող սատանի ճուտ երեխեք են, մի տեսակ՝ չնտածող աչքերով: Ես նրանց մեկ էլ քսան տարի հետո երագում տեսա. Կարնո բերդն էր իբր, կավե պարիսպներ ու այդ երեխեքը, ու երեսուն տարեկան՝ ես երագում էլ վախեցա:

Նրանց մեջ մեկը կար, ծնկները գրկած նստել էր ու մի քիչ ապու-

շավում խոշոր աչքերով կարծես նայում էր մեզ, կարծես ոչնչի էլ չէր նայում: Մի կին ձայն տվեց նրան՝ նա տեղից ելնելու պես շարժվեց, կարծես թե գնաց, բայց մեկ էլ կինը նորից կանչեց, նա ուրեմն չէր գնացել: Կինը փեշերը շարժելով եկավ՝ որ նրան ծեծի, նա կտրուկ վեր կացավ, կարծես մի երկու քայլ փախավ էլ, բայց հետո ալարե՞ց թե մոռացավ՝ որ փախչելու էր:

Կիսաճաղատ, եռանկյուն աչքերով բարձրաքիթ հորեղբայրս այնտեղ սակարկում էր. նրանց դրած գինը իրեն, չէ, ձեռ չէր տալիս, նրանց չարչիությունից իբր թե նեղացած՝ ետ էր քաշվում գնալու և, իբր թե դա վերջնական հրաժարումն է, ինձ էլ ասում էր՝ «վեր կաց գնանք, տղա» և աչքով էր անում: Նա գյուղում մերոնց և ճանապարհին ինձ պարծենալով ասել էր՝ «կտեսնեք թե հորեղբայրը թուրքերին ոնց է խաբում», և հիմա ինձ ու իրեն ցույց էր տալիս, թե ահա-ահա խաբել է: Նրանք այն է հորեղբորս գնին էին իջնում, մեկ էլ սա ալարեց սակարկելուց կամ մոռացավ որ պիտի խաբեր, «լավ, ասաց, քանիտու տալիս եք տվեք»: Նրանք ծախեցին իրենց ուզած գնով, ուզածների պես էլ կովի կարագին ոչխարի էին խառնել, հարսներն էլ տանը նրա հետ առանձին կովեցին, բայց դա այլևս նրա հոգսը չէր, նրա ուշքը հիմա ուրիշ բանի էր: Նա նկատել էր ծնկները գրկած տղային, նայում էր: Կշեռքի լուծը թողեց, իր գործը մոռացավ ու կանչեց տղային:

— Էստեղ արի, հայի տղա:

Ականջը ուրթի իրիկնային ձայներից՝ երեխան ծորերի աղջա-մուղջին էր նայում, աչքերը խոշոր բացած ու կարծես թե մի քիչ շի՛ մատած էր անշարժ, անարձագանք:

— Հայի չի՞,— շփոթվեց հորեղբայրս:

— Հայի է, հայի,— ասացին,— կարագիդ նայիր՝ որ հետո չասես, թե խաբել եմք:

— Հը՞,— պարծեցավ հորեղբայրս,— հազարի մեջ գցիր՝ արյունս կջոկեմ:

Տղան հիմա ճիպոտն առել ու ցուլին ծեծում էր: Խփում էր դնչին, աչքերին, պոզերին ու հազիվ թե ցավեցնում էր: Ցուլը մի քայլ առաջ գար՝ այդ թիզուկեսին կճգներ, բայց նա մտել էր դնչի տակ ու խփում էր վրա-վրա, ջղային, ընկնել-ելնելով ու անհավասար, թվում էր՝ ամեն րոպե զոջում է խփելու համար: Ցուլը շուռ եկավ փախչելու, մյուս երեխաները շների հետ ետևից ընկան, իսկ տղան դարձյալ մատել էր ծնկները գրկած և նայում էր մթնով լիքը ծորերին:

– Հազարի մեջ արյունն կճանաչեն,– դարձյալ մրմնջաց հորեղ-
բայրս, կարծես մեծ բան էր այդ ճանաչելը:

– Կջոկեն հազարի միջից,– ասաց, երբ ինձ դնում էր թամբին,
բեռների մեջ:

Այն հին տարիներին իր Ջանգեզուրում լավ հայտնի մեկը, ազ-
գամիջյան ու քաղաքացիական կռիվներում ծեծված ու ծեծած, դեպ-
քերի կենտրոնում՝ գլուխ չի հանում այս երկրի դեպքերից, Արաքսն
անցնում է, իջնում Թավրիզ: Թավրիզ նստում է իր առևտրին, և փա-
փուկ կյանքը նինջ է բերում, և վառողի խանձահոտը ռուսացներում
մարմրում է, ինչպես խիստ տաք ու խիստ սառը երեկվա օրը՝ հի-
շողության արահետներում: Այս իմ դարպասն է, այս իմ տունն է, այս
իմ բարձն է, այս՝ իմ կինն ու երեխաները:

– Հայաստանը դեռ կա՞, իր տեղո՞ւմ է:

Հայաստանը կար, պարտավոր էր լինել, որովհետև որդին ահա
հիվանդացավ հայրենախտով: Տեր աստված, տեր աստված... աշ-
խարհում հազար տեսակի ցավ ու հազար էլ դեղուճար կա, իսկ լա-
կոտն ահա հիվանդացավ հայրենախտով: Բժիշկն ասաց, որ դա
կենդանական հիվանդություն է, մարդու հիվանդություն չի,
պարսկական վագրն օրինակ չի ապրի, ասենք թե, Գերմանիայում և
այլն, բժիշկը դեղեր տվեց և ասաց, որ դրանք սուտ բաներ են, երե-
խային իր հայրենիքն է բուժելու:

– Որտե՞ղ է ծնվել,– հարցրեց բժիշկը:

– Ջանգեզուր է ինչ է, Ղափան:

– Որտե՞ղ է,– հարցրեց բժիշկը:

– Արաքս է, ինչ է, դրանից դենը, Ռուսաստան:

– Չգիտեմ,– ասաց բժիշկը,– երեխադ քեզ համար թա՞նկ է՝ կտա-
նես, չե՞ս կարող՝ բժշկությունն այստեղ անգոր է:

Տեր աստված, տեր աստված... այսպես եղել է մեկ էլ պարսկա-
կան հաշիշե հին հեքիաթներում, տասը հազար տարի առաջ, և մեկ
էլ եղավ Թավրիզ, Գերասիմ Աթաջանյանի ընտանիքում, 1927 թվին:

Անցյալով հակակոմունիստ Գերասիմ Աթաջանյանը կապեց մա-
ուզերը, տղային ետևը գցեց, Արաքսը գիշերն անցավ, բարձրացավ
սարերը:

Արևի զնգոցով կապույտ կիրճերի ու դեղին սարերի առավոտ
եղավ – ծուխ էին տալիս այնտեղ Արծվանիկի ուրթը, այնտեղ Գեղա-
նուշի, այնտեղ Դավիթ Բեկի, այնտեղ Ծավի ուրթերը: Կապույտ

մշուշ էին ծխում հեռու անտառները, ձորերի ձորերը, ոսկեփոշի էին ցնդում գագաթների գագաթները: Եվ Գերասիմը տեսավ, որ, չէ, կենդանախտով միայն երեխան չի հիվանդ:

Առավոտ եղավ – կարմիր միլիցիայի ջոկատը շարվեց Գորիսի հեղկոմի դռանը և հրահանգով, մարշ` սահմանախախտ Գերասիմ Աթաջանյանին ձերբակալելու:

– Գյանջունց Սիմոն,– ձերպերում դարանած` կանչեց Գերասիմ Աթաջանյանը,– Գյանջունց Սիմոն, մարդ եղիր` տմարդի մի եղիր, երեխան հիվանդ է:

– Աթաջանյանց Գերասիմ,– կանչեց կարմիր միլիտերը,– կարծում էիր Թավրիզ փախչելով կազատվե՞ս, դուրս արի հանձնվիր:

– Գյանջունց Սիմոն, քանի դեռ արյունդ մեջդ է՝ գործիդ գնա:

Լավ կրակողի նրա համբավը, երեխան, հաջող թաքստոցը և այն միտքը` որ այս սարերը նաև Գերասիմին են, կարմիր ջոկատին ստիպեցին ետ դառնալ առանց Աթաջանյանի, խաղաղ զրուցելով իջնել սարերից, բարձրանալ սարերը, իջնել Գորիս և զեկուցել, թե սահմանախախտ չկա: Իսկ սահմանախախտը վերուվար էր անում մանկության օրերի արահետներով, ծարավ` հին սառը աղբյուրներից ջուր էր խմում և որդուն ասում էր.

– Էս՝ Ցուրտ աղբյուրն է, էս՝ Կույր աղբյուրն է, հիշիր, էն՝ Արջուտ ձորն է: Էս՝ կաղնի է: Ոսկի չի, աշխարքը լիքը կաղնի է, բայց սա հատուկ ծառ է. սա էն ծառն է՝ որ մեր պապի կողքին է եղել ու հիմա մեր կողքին է: Թավրիզից եթե Եգիպտոս ու Ամերիկա էլ անցնես՝ սա քո ծառն է, քեզ հետ գալու է: Պիտի հիվանդանաս, պիտի ասեն ի՞նչ ես ուզում, պիտի ասես՝ էն կաղնին, որ մեր պապերի կողքին ապրում էր:

Եվ նայում էր Գերասիմն ու տեսնում իր պապին՝ որ կացինը գոտում, ահա դանդաղ զառիվերում էր շավղով և նրա ետևից դանդաղ գնում էր նրա չալ շունը: Գերասիմը ճանաչում էր շանը, դա իր տոհմի յոթ հարյուր բողարներից երկու հարյուր քսաներորդն էր, որ անմնացորդ փոխադրում էր իր ոչխարապահ նախնիների բնագոյներն ու խելքը իր հետնորդների համար:

Եվ նայում էր Գերասիմն ու տեսնում թշերը կարմիր մանուկ Գերասիմին, բեղատեղին քրտինք պատանի Գերասիմին, հոնքը կեռած երիտասարդ Գերասիմին, որ ձորից առաջ ու ետ անելով բարձրանում էին աղբյուր: Եվ ականջ էր պահում Գերասիմն ու լսում իր բոլոր հասակների ծայները հավերժորեն նույն լանջերում և այն ծայ-

ները, որ լսել էր պատմելով: Կարմիր կակաչի ծով էր, կանաչից էլ կանաչ արտեր էին, արտույտների համերգ էր, և այդ բոլորը բազմապատկվում էին, որովհետև նրա համար կարմրում, կանաչում ու խշշում էին իր բոլոր հասակների կակաչները, արտույտներն ու արտերը:

Այդ ամառ մինչև աշուն և դարձյալ երկու լրիվ ամառ մինչև խոր աշուն, երբ սարերի զովը դառնում է ցուրտ և ուրթերը դատարկվում են, օջախները ծուխ չեն ծխում և սարերը ամայության մեջ կանաչում են աշնան վերջին կանաչով, այդպես՝ Գերասիմ Աթաջանյանը որդու հետ ապրեց սարերում, ապա ետ նայելով իջավ Թավրիզ: Որդին առողջացել էր, հիվանդացել էր ինքը: Պետք էին իր սարերը՝ որ Արաքսի այս կողմն էին, և Արաքսի այս կողմն էր նաև իր անցյալը:

Գրող Անտոն Զեխովը ծանծրացավ իր Մոսկվայից, ելավ գնաց իր Վոլգայի վրայով իր Ուրալ, Ուրալով Արևմտյան Սիբիր, Արևելյան Սիբիր, իր Իրկուտիա, իր Յակուտիա, իր Հեռավոր Արևելք, իր Ամուրով՝ իր Սախալին: Գնաց պտտվեց, ճամփորդական նոթերի «Սախալին» գիրքը թևի տակ եկավ իր Մոսկվա:

Գրող Դերենիկ Դեմիրճյանը ծանծրացավ իր Երևանից, դուրս եկավ ճամփորդելու մինչև իր Սախալին՝ դա երկու ժամվա ճանապարհի վրա էր. Սևանի սարն անցավ, իջավ Դիլիջանի կիրճ, ձորով գնաց և որտեղ կիրճը հովիտ էր դառնում՝ Դեմիրճյանն ասաց.

– Այստեղ Վարդանը մի կարճ կռիվ է տվել:– Եվ ասաց աղբբեջանցի բոստանչուն.– Նե՞ վար նե՞ յոխ, ա քիրվա, քեփ, հալ...

Եվ մեքենայի գլուխը շրջեց դեպի Հայաստան աշխարհի մյուս ծայրը – մյուս ծայրը չորս ժամվա ճանապարհի վերջն էր: «Նե՞ վար նե յոխ, ա քիրվա»: Զորս ժամում վատ սովորող աշակերտը կարող է չորս հատ անբավարար ստանալ, լավ սովորողը՝ չորս հատ գերազանց, հրթիռը լուսնին մի քիչ էլ կմոտենա, ծովը մի քիչ էլ կալեբախվի ինքն իր մեջ, Մատենադարանի կապույտ որձաքարը մի քանի գուներանգ էլ կփոխի, բայց չորս ժամը, չէ, չի դառնա նոթերի գիրք:

Վեց ժամ հետո Դերենիկ Դեմիրճյանը եկավ տուն.

– Ոտի տակ տվինք Հայաստան աշխարհը: Եղանք Հայաստան աշխարհի Գուգարք աշխարհում, Կոտայք աշխարհում, Ծաղկոտն գավառում, Այրարատ Մեծ աշխարհում, Սյունիք աշխարհում, Սիսական գավառում, Շիրակ աշխարհում:

Նապոլեոնի գործերը հաջող գնային – Ռուսաստանը նրա նպատակը չէր, Կովկասով իջնելու էր Յնդկաստան՝ ճանապարհին կործանելով Օսմանյան կայսրությունը, ստեղծելով Հայոց թագավորություն: Եվ ասելու էր իր բանակի հայ զորավար Իոակիմ Մյուրատին՝ Հովակիմ Մուրադյանին. «Ստացիր, Մյուրատ, քո կորսված հայրենիքը»: Միայն թե Նապոլեոնի գործերը Բորոդինոյում ձախողվեցին, որոշ ռուսլանասիրողների կարծիքով՝ հարբուխի պատճառով:

Սիամի՛տ, սիրելի՛, թո՛ւյլ, հավատավոր:

Հարկավոր է լավ նայել դիվանագիտության հանրագիտարանը. երևի թե կա քաղաքագիտության հայազգի մի գայլ, որ աչքը աչքին խաբում է ուրիշ գայլերի հանուն, ասեմք թե, իր Անգլիայի և երեխայի պես խաբվում հարբուխի առասպելից:

Երբ մենք բարբարոս էինք, իսկ Հունաստանը գիտեր նիզակից ու մարդուց վաշտ կապելու շատ մեծ գաղտնիքը՝ ինչպես մատներից են բռնեցք կապում,– ասում է հույն պատմագիրը,– Հունաստանը չէր ուզում մեզ այդպես վայրենի թողնել, որովհետև ուժեղները միշտ ու ամենուր են տառապում իրենց բարի մտադրություններից, և ահա հունական քառակուսի փաղանգը եկավ ու տորելով անցավ հայերի աշխարհը արևմուտքից հայոց արևելք և արևելքից հյուսիս և հյուսիսից հարավ և ճամբար խփեց Մշո կապույտ դաշտում: Դա զորավարժության պես հեշտ եղավ, քանի որ վաշտի դեմ վաշտ և բաբանի դեմ պարիսպ չկար: Եվ մեր կավը դեռ թրծած չէր և մեր պղինձն ու բրոնզը դեռ առանձին էին, որովհետև մեր թրծողները կավ էին հունցում և կոփողները սուր էին կռում մեծ Պարսկաստանի համար:

Եվ Մշո դաշտում, բանակատեղում, գիշերապահները բռնեցին մի բարբարոսի, որ պղնձե դանակը ձեռքին սողոսկում էր զորավարի վրանը: Ի՞նչ էր ուզում: Հունարեն՝ չգիտեր: Մի կարգին սողալ՝ չգիտեր: Դանակ բանեցնել՝ չգիտեր: Ծեծում էին՝ մռլտում էր, մի կարգին բառաչել՝ չգիտեր: Քաջը՝ քաջ չէր, մորթվելիս գալարվեց ու ոռնաց,– ասում է հույն պատմագիրը:

Այդպես չհասկացված, այդպես թո՛ւյլ, այդպես անհավասար՝ նա երկու հազար հինգ հարյուր տարվա մշուշից ընդառաջ ելավ, և ես տեսա ինձ: Եվ իմ անգորությանը, փափուկ դանակին ու փուխր բազուկին տեր կանգնեցի:

«Ղրիմ եղե՞լ ես»: «Չեմ եղել»: «Ափսոս, պիտի տեսնեիր: Ուրեմն ծովն է, չես էլ ուզում Պոնտական ասել, Պոնտականը անտակ ու անվերջ ալիքավորված ջրեր էին, մոլորված նավակներ ու մեծ աղաչանք ծովաստծուն: Սա ծով էլ չի, տաք ջրի տաշտակ է և անընդմեջ այն գիտակցությունը, թե աղի ծովափը օգտակար է, հողացավերի դեմ լավ է: Հետո՝ մանր դեղին ավազ ու մի տասը, քսան, հիսուն հազար մարմին ավազին փռված: Դաշնամուրը վրան մի բեռնամեքենա, դաշնամուրի մոտ նստել է նվագողը, տնկտնկացնում է, նվագի հետ օգտակար շարժումներ են անում հին դերասանուհիները, հաշվապահները, բժշկուհիները: Մութ ակնոցների ետևից դրանց են նայում պնդակազմ աղջիկներն ու տղաները, պաղպաղակ են ուտում, խոսում են ռուսերեն, դազախերեն, մոլդավերեն, ահա մեկ էլ տեսար՝ գերմաներեն: Ուտում են, սիրաբանում, կատակում, հաշվում են իրենց ռուբլիները,– իսկ էնտեղ մեր փոշո՞ւտ, մեր խե՛ղճ, մեր համե՛ստ, մեր կորած փշատենիներն են: Հին հայերն են բերել: Իրենք հիմա այստեղ չեն, իրենց փշատենիներն են մնացել: Ոչ տեսքից են մի բան, ոչ բուրմունքն է մի բուրմունք»...

Ղրիմում անհամարձակ բուրող իմ խեղճ փշատենիները:

Եվ մեր Մեսրոպ Մաշտոց աստվածը, որ ասաց «թող լույս լինի»՝ և լույս եղավ:

Եվ մշեցի մեր այն խենթը, որ 1915-ի սև ամռանը թողել էր կին, երեխա, օրվա հաց, շալակել էր Առաքելոց վանքի դուռը և շեկ ճանապարհների վրա օրորվում էր դեպի Էջմիածին:

Եվ այն մատենագիրը, որ քառասուն, հարյուր քառասուն, հազար քառասուն տարի կքել էր քարայրում՝ մեծ ճանապարհի հետ կապված արահետով, արահետին՝ դարերի խոտ, ու շարագրում էր այս փոքրիկ մարգի եղածն ու չեղածը:

Եվ մեր այդ սևագգեստ արևը, այդ Կոմիտասը:

Եվ մի տարում հարյուր տարով ծերացած այդ Թումանյանը:

Եվ այն խեղճ երագողը, որ հեռու Եվրոպայում թնդանոթ էր ծուլում՝ Սյունյաց կատարներից կրակելու հույսով:

Եվ տղաների այն հարյուրավոր խմբերը, որ գիրք ու վառող առած գնում էին կարմիր դրոշ պարզելու մեր կորչող կապույտ աշխարհի գլխին և շան լակոտի պես գնդակահարվում էին սահմանի վրա և՛ թիկունքից, և՛ ճակատից:

Եվ 1915-ին եղած զարհուրելի սերերը, պատարագները, ծամ-

ված հացը, շաղված սերմը, ծնված երեխաները, հյուսված երգերը:

Եվ ամենազարմանալին. դարձյալ կանաչեցին արտեր, արտի ու հովի խաղ եղավ, դարձյալ կակաչը կարմիր էր և զանգակ ծիծաղ կար մեր կանաչ մարգերի վրա: Եվ Վարպետը նստեց գահին և խորհեց զարհուրելի դաժան ու անդիմադրելի գեղեցիկ աշխարհի բանը, երբեմն միայն ասելով բառեր, որ ադամանդ էին, որովհետև հիսուսն տարուն հազար տարվա արև ու անձրև էին կերել:

...Ինչո՞ւ ես տխուր և ինչո՞ւ ես ուրախ: